

Den officiella versionen om Karl XII:s död.

Dess underlag och spridning i belysning av ett brev från
Johan Henrik v. Kochen.

En av de första dagarna (g. st.) i december 1718 avsände Fredrik av Hessen från Tistedal generaladjutanten Pierre d'Anthouard de Vraincourt¹ för att till lantgreven Karl i Kassel samt förre polske konungen Stanislaw Leszczynski, som då uppehöll sig i Zweibrücken, överbringa meddelandet om konung Karls död. Vid samma tillfälle medförde d'Anthouard även ett brev rörande dödsfallet från sekreteraren vid utrikesexpeditionen Johan Henrik von Kochen, av allt att döma till generalen Stanislaw Poniatowski, som då också vistades i Zweibrücken. Brevet är egenhändigt samt undertecknat JHVK. Det lyder i sin helhet:²

»Mon tres cher General:

C'est avec une douleur extreme que je dois Vous faire sçavoir l'accident fatal qui nous est arrivé avanthier au soir en perdant le Roi nôtre cher et gracieux Maitre. Il perdit alors entre 9 et 10 heures Sa vie dans les tranchées devant Fredrichs halle d'un coup de cartouche dont Il eut la tete percée, sans pouvoir en aucune maniere declarer Sa dernière volonté. Mons. d'Antouar, qui a bien voulu se charger de celle ci, m'a promis de Vous informer du reste et de la situation presante de nos affaires. J'avoüe qu'elles me paroissent encore fort problematiques, ce seront les Etats du país qui sans doute et selon toutes les apparences y metront ordre.

En attendant je prevois que Vous aurez de terribles attaques par rapport à l'evacuation du Duché. Vous ferez bien mon cher General de la differer aussi long tems qu'il Vous sera possible, pretextant avec raison que Vous ne

¹ F. 1683, kapten i svensk tjänst 1711, major 1713, överstes avsked 1726, återflyttade samma år till Frankrike, d. 1733.

² Brevet finnes i Czartoryskibiblioteket, Kraków. En fotostatkopia har av fil. dr. D. Norrman, Djursholm, välvilligt överlämnats till förf., för vilket denne uttrycker sin tacksamhet.

sçauriez le faire sans ordre du Gouvernement de Suède afin que la chose se fasse dans les formes; mais si l'on recourera à la violence, peut être qu'allors la chose sera sans remede.

Je plains de tout mon coeur le sort de la Cour de Pologne, Dieu veuille que le Gouvernement qui sera formé dans ce royaume puisse trouver moyen pour en adoucir l'amertume.

La douleur dont je me sens penetré ne me permet pas de Vous ecrire d'avantage, neantmoins avant que de finir je ne dois pas oublier de Vous dire, que je ne doute aucunement que Vous ne trouviez toujours un azile ici parceque j'ai reconnu encore depuis le catastrophe ci dessus mentionné, que Vous avez des amis dans l'armée, j'espere que Vous en aurez de même parmi ceux qui composeront le gouvernement.

Je pars demain d'ici pour me rendre à Stockholm fort incertain de ma destinée, toute mon esperence se fond sur la bonté divine qui aura soin de moi. Mr. Cederström¹ Vous assure de ses respects.

Pour moi je Vous supplie d'être emenement persuadé des miens et de l'attachement inviolable avec le quel j'ai l'honneur d'être toute ma vie tres passionnement

Monsieur et tres cher General

Votre tres humble et tres obeissant
serviteur
JHVK»²

Mr. Åkerhielm³ m'a chargé
de Vous presenter ses respects.
Tistedahl le 2 Xbr: v: st: 1718.

De bevarade brev, som skrivits i högkvarteret i Tistedal efter konung Karls död, äro så få, att det här återgivna redan därigenom synes vara värt uppmärksamhet. Desto mera kanske så är fallet, som avsändaren på ett intressant sätt ganska öppet belyser

¹ Olof Carlsson Cederström, f. 1679, registrator vid inrikes civilexpeditionen 1714, kansliråd 1721, riksråd 1739, d. 1745.

² Det förtjänar uppmärksammas, att von Kochen här endast använt sin för dem, som icke varit förtrogna med hans handstil, säkerligen svårtydda signatur. I olika svenska arkiv finnes bevarade en mängd brev av von Kochen, och på dem, författaren varit i tillfälle att granska, har von Kochen genomgående använt sin fullständiga namnteckning.

³ Samuel Åkerhielm (af Margretelund), f. 1684, sekreterare vid krigsexpeditionen 1714, krigsråd 1719, riksråd 1739, d. 1768.

den osäkerhet och oro, som inträdde efter konungens frånfälle. Den ovissa politiska situationen bekymrar von Kochen i lika hög grad som hans eget öde. För dem, som ända intill konungens död nära samarbetat med denne och Görtz, bådade de nya, omkastade förhållandena intet gott.

Här är dock icke avsikten att beröra andra enskildheter än dem, som ha närmare sammanhang med konungens död. Egentligen synas dessa ganska knapphändiga. Frånsett tidsuppgiften »entre 9 et 10 heures» omtalas endast, att Karl XII stupat för »un coup de cartouche». Större intresse erhåller emellertid brevet i belysning av vad man från annat håll känner till från den resa, som d'Anthouard stod i begrepp att anträda från Tistedal samt

à Stockholm ce 5me Nov.
1720.
Vostre humble et res-
pectueux serviteur
Johan von Kochen

Johan Henrik von Kochens fullständiga namnteckning. RA.

om det budskap han därunder förmedlat. När han någon gång vid årsskiftet kom till Kassel, torde han ha sammanträffat med den svenske sekreteraren Brunell, som i ett bevarat brev återgivit det väsentliga av vad d'Anthouard meddelat¹, bl. a. »Que Sa Majesté s'étoit apuyé des deux coudées . . ., et regardant ce que faisoient ses gens, lorsque ce malheureux boulet à cartouche vint d'un autre fort situé a main gauche et qu'on n'attaquoit pas pour lors». Denna till Fredriks fader befordrade framställning är, som kunnat väntas, intet annat än den från ett flertal källor kända, dagen efter konungens död fixerade officiella versionen om hur denne stupat. Brunells relation har emellertid sitt särskilda intresse därigenom, att den i motsats till ett antal varianter av ifrågasvarande version återger denna i dess fullständiga skick, d. v. s. nämner såväl konungens plats och projektilslaget som varifrån skottet kom.

Men icke endast d'Anthouards budskap hade en tydligt officiell karaktär. Även beträffande von Kochens brev kan konsta-

¹ Brunell t. svenske ministern i Paris, Cronström ^{30/12} 1718. Brevet är publicerat av Lagermark i Historisk tidskrift 1898, s. 258.

Je n'arr de venir d'un jour me rendre
à Stockholm fort incertain de ma
destinée, toute mon esperance se fonde
sur la bonté divine qui aura pitié
de moi. M. Cronström sous assure
de ses respects.
Pour moi je vous supplie d'être en-
têtement persuadé des miens et de l'a-
chemement irrévocable, avec lequel
j'ai l'honneur d'être toute ma vie
vos passionnement
Monsieur et cher cher Gene
M. à Stockholm m'a chargé de
vous présenter ses respects.
Tistedal le 2 Xbr.
v. s. 1728.
Vostre humble et res-
pectueux serviteur
Johan von Kochen

teras, att det, i vad som nedskrivits, icke avvek från den auktoriserade uppfattningen: Karl XII hade fallit för ett karteschskott. Man kan dock knappast undgå att uppmärksamma, att von Kochen i sitt under rådande förhållanden betydelsefulla och eljest tämligen utförliga brev endast nämner den dödande projektilen som sådan men sedan med tystnad förbigår övriga detaljer av den officiella versionen. Andra bemärkta samtida brevskrivare ha icke hyst betänklighet att utförligare återge från den officiella versionen härrörande uppgifter. Märkligast ter sig måhända von Kochens knapphändighet i belysning av den passus, genom vilken han rörande konungens död överlåter åt d'Anthouard att informera adressaten »du reste». Även om von Kochen med yttrandet om karteschens åtminstone med några ord lojalt antytt den officiella uppfattningen, synes han ha dragit sig för att fästa på papperet den version, vars bekantgörande på ett framträdande sätt sanktionerats av Fredrik av Hessen.

Det saknar icke sin betydelse att på denna punkt framhålla, att man numera objektivt vet, att den officiella versionen i allt väsentligt var falsk. Särskilt genom doc. S. Clasons undersökningar får anses fastslaget, att Karl XII icke stupade för ett karteschskott från de till vänster belägna forten Overberg eller Stortårnet, ej heller för någon projektil från på dessa fort använda norska handeldvapen¹.

Huru betydelsefulla dessa nutida rön än äro i och för sig, ha de emellertid just för föreliggande undersökning intet omedelbart intresse. När det gäller att granska och värdesätta underlaget för den officiella versionen, kommer det icke i första hand an på, om man genom noggranna ballistiska eller andra tekniska beräkningar kan utröna huruvida det varit *teoretiskt möjligt* att under föreliggande omständigheter från ifrågavarande fort avskjuta karteschskrä med erforderlig anslagsenergi. Några dylika beräkningar ha icke förekommit i det svenska högkvarteret natten efter konungens död och ha sålunda intet att skaffa med tillkomsten av den officiella versionen. Huruvida bärande grunder verkligen förelegat för publiceringen av denna, eller om aktstyckets upphovsmän eller initierade, som refererat detsamma, kunnat vara i god tro, kunde av samtiden endast bedömas från då gängse erfarenhetsmässiga utgångspunkter rörande karteschskotts verkningar. Förelågo veterligen i samband med dödsskottet sådana, för de initierade kända omständigheter — skjutavstånd, projektilverkan, väderleks- och belysningsförhållanden eller andra okulära observationer — att det numera är möjligt att med någon bestämd-

¹ Clason, S., Gåtan från Fredrikshald (Sthlm 1941), s. 80—81, 92, 172 f

het avgöra, huru de officerare på den svenska sidan som kunnat göra erforderliga iakttagelser *måste* varit nödsakade att bedöma skottet mot konungen?

Det är en sådan, här något omständligt formulerad frågeställning, det gäller, om man vill söka klarlägga det onekligen egendomliga sammanhanget med de oriktiga uppgifter, vilka framfördes till Kassel av den artilleristiskt mycket erfarne och omdömesgille d'Anthouard. Denne var dessutom väl förtrogen med terrängen framför Fredriksten och hade utan tvivel en god uppfattning om avstånden från konungens dödsplats till de icke obetydligt avlägsna forten Overberg och Stortårnet. Det enkla faktum, att konungens huvud genomslagits vittnade om att kulan i anslagsögonblicket haft en betydande levande kraft. Kunde d'Anthouard verkligen känt sig klart övertygad om karteschversionens riktighet?

I själva verket föreligga här avstånd — till Overberg omkr. 540, till Stortårnet omkr. 400 m¹ — på vilka från 1700-talet något exempel på verksam kartescheld under strid med säkerhet icke är känt. Till och med på avstånd av omkr. 200—250 m torde under fältmässiga förhållanden endast undantagsvis enskilda skrot från kartescher ha haft någon större anslagskraft, i varje fall icke en sådan, som förefunnits hos den projektil, vilken genomborrade Karl XII:s dubbelvikta filthatt och därefter hans huvud.

All krigshistorisk erfarenhet bestyrker denna uppfattning. Talrika belägg erbjuda sig, även om här endast ett fåtal kunna anföras. I den svenska generalstabens arbete »Karl XII på slagfältet», redigerat av vår främste kännare av karolinsk krigskonst, framlidne översten Carl Bennedich, anges helt kategoriskt att »kartescher användes på avstånd under 200 m.»² Denna siffra svarar mot samtidens uppfattning om karteschers användbarhet och är sålunda väl värd att observeras i föreliggande sammanhang.

Från den preussiska armén under Fredrik II:s tid föreligga ett flertal betydelsefulla uppgifter. Med 6- och 3-pundiga regements- och bataljonskanoner *öppnades* karteschelden tidigast på omkr. 350 stegs (264 m) avstånd³. Detta var sålunda den största distans, på vilken från dessa pjäser någon nämnvärd verkan förväntades.

¹ Måttuppgifterna ha angivits på grundval av 1940 års undersökningar, publicerade i arbetet Carl XII:s död (Sthlm 1940) samt med ledning av karta publicerad av Chr. Bruusgaard i Karolinska Förbundets Årsbok 1939, s. 38—39.

² Generalstaben, Karl XII på slagfältet I (Stockholm 1918), s. 231.

³ Heilmann, J., Die Kriegskunst der Preussen unter König Friedrich dem Grossen I (Leipzig u. Meissen 1852), s. 169.

I den tyska generalstabens arbete om det första schlesiska kriget — anført även av Clason¹ — anges karteschskottvidden för det preussiska *tunga* fältartilleriet visserligen till 500—600 steg (377—452 m)². De bestämmelser, som innehöllo dessa praktiskt tvivelsutan obestyrkta siffror, voro emellertid av en påtagligt teoretisk karaktär. I varje fall betecknade dessa maximiavstånd en yttersta gräns, på vilken mycket ringa eller ingen verkan torde påräknats inom den dåtida praktiska ballistiken. På större avstånd togs någon verkan av karteschelden överhuvud taget icke i betraktande. Men även om de nämnda siffrorna stillatigande hade godtagits, voro ju de avstånd, som medgävo någon egentlig inträngningsförmåga mot levande mål betydligt — väl åtminstone 20 % — mindre (omkr. 302—362 m).

Det verksamma avståndet för karteschelden från lättare pjäser anges i det anförda arbetet till 200—300 steg (151—226 m)³.

De mest vägande uttalandena ha emellertid gjorts av Fredrik II själv. Ännu under slutet av sin regering arbetade denne energiskt på förbättringar av materiel och utbildning vid sitt artilleri, och i en 1782 utfärdad instruktion⁴ finner man en auktoritativ militär praktikers uppfattning beträffande karteschelden. På ett ställe i denna instruktion framhålles — utan angivande av pjässlåg — att karteschelden icke bör öppnas på större avstånd än 100 steg (75 m)⁵, och längre fram i samma instruktion utsäges, att man i vissa fall bör vänta, tills fienden befinner sig på 50—60 stegs (38—45 m) avstånd⁶. Det är visserligen tydligt, att Fredrik, när han anför dessa avstånd, i hög grad tar spridningen i betraktande, *men lika tydligt är också att dessa siffror övertygande utvisa den ringa verkan han överhuvud taget tilltrorde en kartesch på avstånd, större än de nämnda.*

De nu anförda uppgifterna lämna icke rum för slutsatser mera än i en riktning.

Avståndet till Overberg var omkr. 720, till Stortårnet omkr. 530 steg (omkr. 540 resp. 400 m). Möjligheten av att d'Anthouard

Evalveringen från steg till meter: 1 Werkfuss = 0,3139 m, 1 Feldfuss = 0,3766 m, 10 Feldfuss = 12 Werkfuss = 5 Schritt, 1 Schritt = 0,7532 m.

¹ Carl XII:s död (Sthlm 1940), s. 391.

² Gr. Generalstab, Die Kriege Friedrichs des Grossen, der erste schlesische Krieg 1740—1742 I (Berlin 1890), s. 147.

³ Gr. Generalstab, anf. arb. I, s. 147.

⁴ Instruction für meine Artillerie, wie sie bei Gelegenheit ihr Feuer einrichten soll, Potsdam, am 10. Mai 1782.

⁵ Heilmann, J., anf. arb. I, s. 252.

⁶ Heilmann, J., anf. arb., s. 253.

på allvar skulle kunnat tro på ett dödande karteschskott från *Overberg* kan utan vidare avföras ur diskussionen. Osannolikhetsmarginalen var så stor, att den på denna punkt icke lämnar rum för något tvivel. Återstår frågan om ett karteschskott från *Stortårnet*. Det visar sig, att även avståndet till detta fort är större än den ovan angivna, sannolikt *högt beräknade* maximala verksamma karteschskottvidden för det *tunga* artilleriet (omkr. 302—362 m). Vi ha med hänsyn härtill utan tvivel full rätt att antaga, att samtida kvalificerade officerare icke heller kunde anse förutsättningar finnas för ett dödande skrå från det sistnämnda fortet. I all synnerhet är denna slutsats berättigad med hänsyn till, att den praktiska ballistiken, den enda samtida bedömningsgrunden i föreliggande fråga, ju knappast var inställd på att räkna med det höga övre, egentligen blott teoretiska gränsvärde, som här nämnts, omkr. 360 m. Det får icke heller förbises, att den fuktiga väderlek, som rådde den kväll, konung Karl blev skjuten, utgör ytterligare ett minus med hänsyn till möjligheten av ett karteschskott från Stortårnet.

En synnerligen betydelsefull omständighet, som på det allra bestämdaste talade mot att den dödande projektilen varit ett karteschskrå, var, att ingen iakttagit nedslag av några andra sådana skrå i konungens närhet. Om mot konungens uppehållsplats verkligen skulle ha avskjutits en kartesch, från vilken åtminstone ett av skråna haft den stora levande kraft, som i detta fall förelagat, måste väl ovillkorligen minst några av de många övriga skråna ha hamnat i närheten¹.

Självfallet kunna vi aldrig bevisa, att d'Anthouard kategoriskt förnekat möjligheten av ett skott från Stortårnet. Lika säkert är emellertid, att han med hänsyn till ovan anförda skäl endast med den största skepsis kunnat betrakta den officiella versionens utsago om varifrån ett dödande karteschskott skulle ha avskjutits. Att han skulle känt sig övertygad om att versionen talade sanning torde med visshet kunna avvisas.

Ett talande vittnesbörd i sammanhanget är ju den avsevärt ändrade framställning man finner i den s. k. andra gazetten². Karteschskottet saknas här.

von Kochens brev får nu sitt kanske största intresse. Om icke annat, så genom samtal med d'Anthouard måste även von Kochen ha bibringats insikt om den officiella versionens ringa sanningsvärde. Ändock se vi att båda förmått övervinna sig själva därhän, att de gjort sig till tolkar för samma version. Varför?

¹ Förhållandet har berörts redan av Clason i anf. arb., s. 154.

² Weibull, L., Carl XII's död, Scandia 1929, s. 233, 249—250.

Det hela synes ge en ganska klar belysning åt den medverkan, som icke endast d'Anthouard och von Kochen utan sannolikt flera andra mot bättre vetande lämnat vid spridandet av de falska uppgifterna i den officiella versionen. Fredrik av Hessen uppträdde efter konung Karls död med en beslutsamhet, vida större än den, man tidigare varit van att bevittna hos honom. Redan samtiden uppmärksammade de starka och allmänna återverkningarna härav. Icke minst gjorde de sig gällande i hans närmaste omgivning i Karl XII:s gamla högkvarter. Ingen lämnades i tvivelsmål om Fredriks krav på ett godtagande utan reservation av hans och hans partis åtgärder.

Häri har uppkomsten och spridningen av den officiella versionen sin allmänna förutsättning. Genom von Kochens brev, jämfört med Brunells relation har man för första gången fått möjlighet att i ett konkret fall, på nära håll iakttaga Fredriks tillvägagångssätt samt den bokstavligen under en natt inträdda resignation, med vilken hans budbärare kringförde de falska underrättelserna om konungens dödssätt.

Nils Strömbom.